

Prætereunt et Imputantur

Oude zonnewijzers op Walcheren

De schaduw van de zon en de plaats op aarde bepalen de tijd. Elke zonnewijzer heeft een schaduwgever of een stijl die hier onder een hoek van 51,5 graden met het horizontale vlak naar de poolster moet wijzen. Als de zon op zijn hoogste punt in het zuiden staat, dus recht boven de meridiaan, is het 12 uur plaatselijke zonnetijd. Dat is de tijd die de oude zonnewijzers aanwijzen. Men keek op de zonnewijzers en zette daar de klok op gelijk.

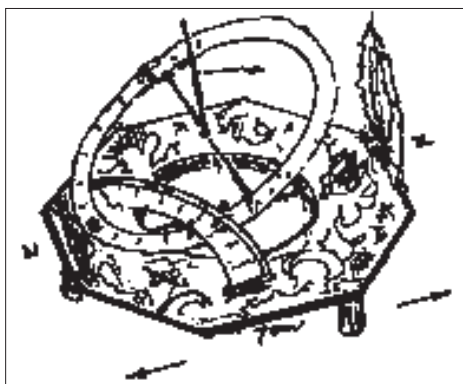
Het heeft dus geen zin om de zonnetijd te vergelijken met de tijd op uw computergestuurde horloge. Door tijdsafspraken en de onregelmatige omloop van de aarde om de zon klopt dat nooit. Die afwijkingen kan men vinden in tijdvereffeningstabellen en op pagina 718 van Teletekst, waar van dag tot dag de hoogste stand van de zon in het zuiden wordt gemeld voor 5 graden oosterlengte (oL). De aarde draait in 4 minuten 1 lengtegraad. Walcheren ligt gemiddeld op 3,5 graden oL, dus 1,5 graden westelijker en 6 minuten later. Met dit gegeven kan men eenvoudig de kloktijd van het hoogste punt van de zon op Walcheren berekenen.

Reiszonnewijzers

In het Zeeuws Museum bevindt zich een olieverfportret uit 1607 van Johan Radermacher (Aken 1538-Middelburg 1617).¹ Afkomstig uit Antwerpen, vestigde hij zich om geloofsredenen in 1599 in Middelburg. Hij was een typische humanistisch-protestantse koopman.²

Op het schilderij is naast allerlei attributen een reiszonnewijzertje te zien (afb. 1). Het bestaat uit een kubusvormig blokje met aan drie zijden halfronde verticale uur-schalen. De scherpe randen geven de tijd

aan. Dwars op de uurlijnen zijn zogenaamde datumlijnen te zien, die eindigen in de tekens van de dierenriem. Het zonnewijzertje was bestemd om binnen op een vensterbank geplaatst te worden. Het modelletje dat ik ervan maakte, werkt

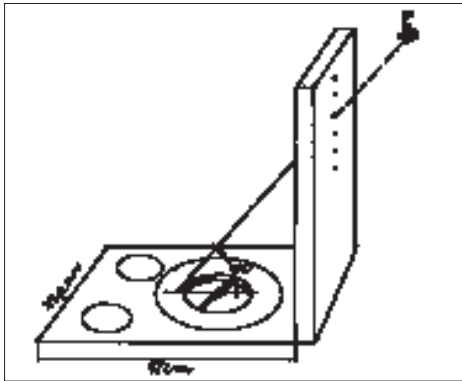
Afb. 1. Het reiszonnewijzertje van Johan Radermacher. (Tekening van de auteur)

goed.

Uit genealogisch onderzoek blijkt dat het instrument al sedert 1500 in de familie was. In 1630 is het door een van Rademachers zeven dochters nagelaten aan een neefje in Hamburg. Daarna is er niets meer van bekend, maar het reiszonnewijzertje is wel in Middelburg geweest. Een ivoren diptiek of tweeluik reiszonnewijzertje is aanwezig in een vitrine in een van de benedenzalen van het Zeeuws Museum, vervaardigd in 1604 door Paulus Reinman (Neurenberg 1557-1607). Het instrumentje bestaat uit twee rechthoekige massief ivoren delen die aan de bovenzijde scharnierend aan elkaar verbonden zijn (afb. 2). Alle vier de vlakken zijn tesamen met technisch-instrumentale gegevens rijk gegraveerd met christelijk-mythologische

mens- en dierfiguren en plant- en bloemmotieven. De hoofdzonnewijzer heeft uurschalen van 39 en 54 graden Noorderbreedte. De schaduwgever is een koordje dat onder verschillende hoeken vastge maakt kan worden.

Van Reinman zijn 72 van deze zonnewijzers bekend. Dit exemplaar is een schen-

Afb. 2. Het reiszonnewijzertje gemaakt door Paulus Reinman. (Tekening van de auteur)

king uit 1888 van W.J. Sprenger, wethouder, koopman en commissaris van de Graanbeurs te Middelburg.³

Een koperen equatoriaal reis- of zakzonnewijzertje, gesigneerd 'L.T. Muller Augsp', is aanwezig in het museum De Schotse Huizen te Veere. Muller was omstreeks 1760 werkzaam in Augsburg. De achthoekige grondplaat heeft een diameter van 7 centimeter en is voorzien van een verdiept kompas. De vlakke wijzerplaat is evenwijdig aan de equator in te stellen op de juiste breedtegraad. De aflezing gebeurt in de zomermaanden aan de bovenzijde, in de winter aan de onderzijde. De stijl kan respectievelijk naar boven of beneden omgeklapt worden, evenwijdig aan de aardas. Het standaardje aan de achterzijde dient om een schietloodje in op te hangen

om het instrumentje waterpas op te stellen. Het geheel is samen te vouwen in een doosje om mee op reis te nemen.

Vlissingen

Aan de Grote Markt te Vlissingen werd in 1615 het stadhuis voltooid, ontworpen naar het voorbeeld van het stadhuis te

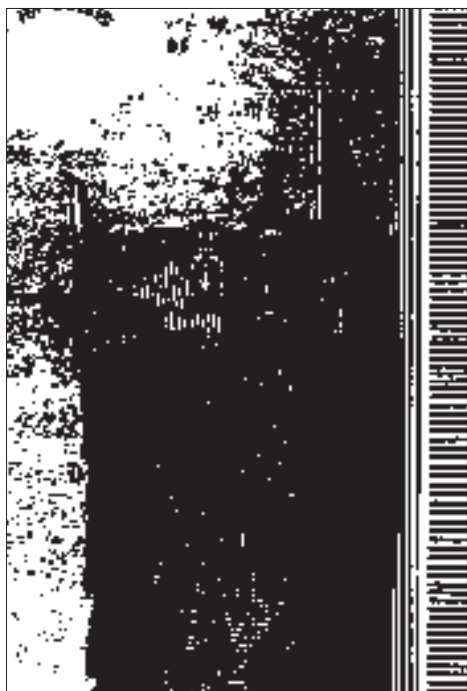
Afb. 3. Zonnewijzer op de gevel van het stadhuis te Vlissingen. Detail van een kopergravure in kleur, getiteld 't Stadhuis te Vlissingen'. Gemaakt door J.B. Probst, z.j., uit Collection des prospectus. (Rijksarchief in Zeeland, KZGW, Zelandia Illustrata deel II, nr. 1240)

Antwerpen.⁴ Op de vierde verdieping is op het vooruitspringende gedeelte een 'uurwijzer' met daaronder een zonnewijzer op het zuiden aangebracht (afb. 3).

Dit is zo'n voorbeeld waarbij men de klok telkens gelijkzette op de zonnetijd. Het

geheel deed dienst als openbare tijdaanwijzer, en iedereen kon zelf de 'juiste' tijd overnemen. Helaas is het stadhuis in 1809 als gevolg van het Engelse bombardement op de stad verloren gegaan.

M. Gargon maakt in de *Walcherse Arcadia* uit 1717 in zijn beschrijving van een voettocht melding van allerlei bezienswaardig-

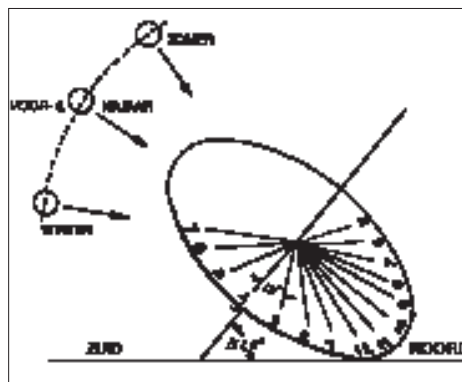

Afb. 4. Zonnewijzer op een meerpaal van het Westerhoofd in Vlissingen, afgebeeld op het portret van kaperkapitein Nicolaas Jarry.

heden op Walcheren. Op het Westerhoofd in Vlissingen stond een manshoge zonnepijler die kort voor Gargons bezoek afgeslagen was. Gelukkig werd hij weer vernieuwd.

H.P. Winkelman beschrijft in zijn *Geschiedkundige Plaatsbeschrijving* van 1873 een merkwaardige zonnepijler op het Leugenaarshoofd. Daar stond eerst een koren-

molen, maar die veroorzaakte veel schade aan de dijk omdat hij te veel schudde. De molen is in 1723 afgebroken. Men heeft toen het plein beklinterd in de vorm van een kompas en voorzien van vier zonnepijlers, in arduinstenen palen gebeiteld. In het midden stond een kolom met daarop het jaartal 1723. De zonnepijlers waren

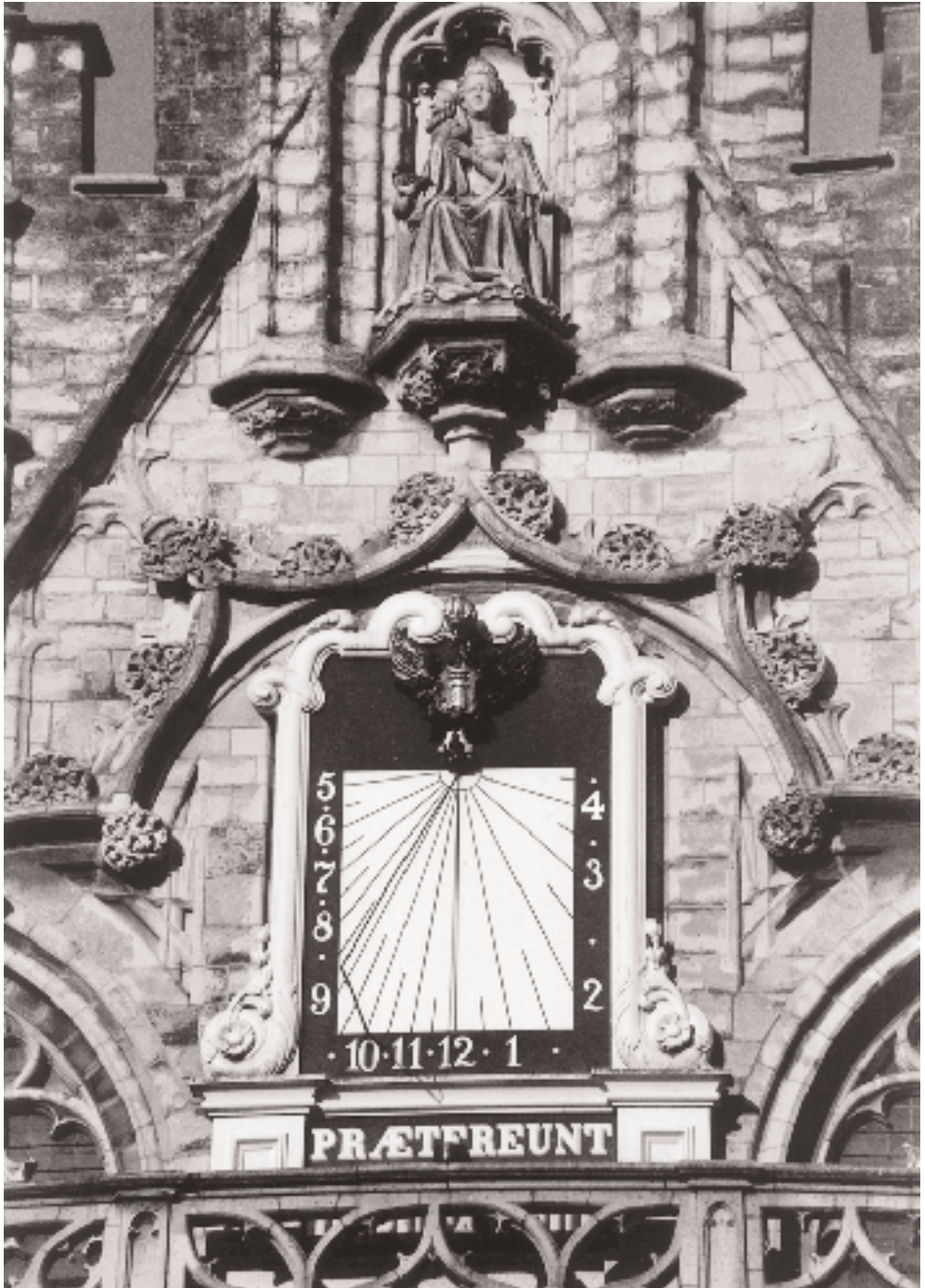

Afb. 5. Het principe van een equatoriale poolstijlzonnewijzer. (Tekening van de auteur)

op het zuiden, westen, noorden en oosten gericht. Er was geen bebouwing die het zonlicht kon belemmeren.

Onder de Franse regering is deze opstelling verdwenen. Er zijn geen afbeeldingen van bekend, maar wel van een andere zonnepijler op het Westerhoofd uit 1782. Op een naar het leven getekend portret van de kaperkapitein Nicolaas Jarry uit die tijd, door J. Perkois, is op een meerpaal aan de rechterkant het puntje van een zonnepijlertje te zien (afb. 4). Het is een horizontale zonnepijler van een type dat in Engeland zeer populair was. Aangezien Perkois een zeer nauwgezet tekenaar en leraar aan de Middelburgse Tekenacademie was, zou die zonnepijler daar werkelijk gestaan kunnen hebben.⁵

Gargon noemt ook nog het astronomisch

Afb. 6. De zonnwijzer op de gevel van de Vleeshal van het stadhuis van Middelburg, sedert 1995 weer op zijn oude plaats. (Foto Leo Hollestelle)

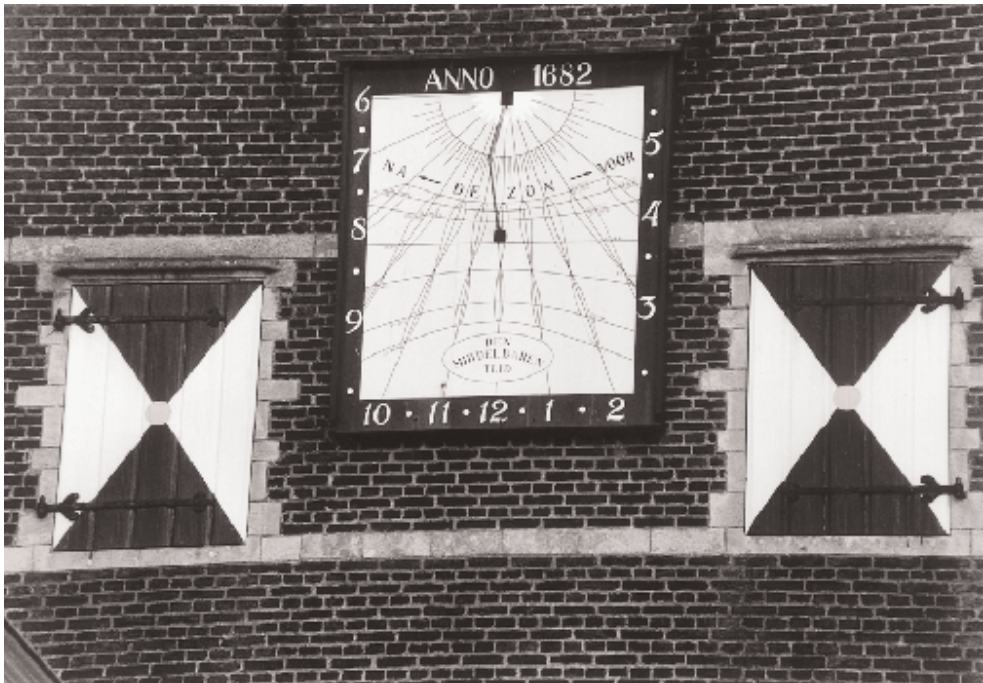
De Wete jaargang 28 nummer 2 (april 1999) / Heemkundige Kring Walcheren (www.hkwalcheren.nl)

uurwerk in Arnhem, dat alle wisselbeurten van de maan nauwkeurig aanwijst en dat het tot op de dag van vandaag nog steeds doet.

Middelburg

In Middelburg werkte Jan de Munck als stadsarchitect en astronoom. Hij woonde in

is hij de ontwerper van de zonnwijzer uit 1729 op de gevel van de Vleeshal van het Stadhuis van Middelburg. De uurbecijfering is van 4 uur voormiddag tot 17 uur namiddag, omdat door de oostelijke afwijking van de gevel van 24 graden na die tijd geen zon meer op de wijzerplaat kan schijnen. Daarom staat de stijl ook scheef op

de Spanjaardstraat. Zijn achtertuin grensde aan het Molenwater. Daar bouwde hij in 1735 het huis Het Observatorium, thans Zuidsingel 126. Daarnaast richtte hij een waarnemingstoren op.⁶ Aan de vier zijden aan de bovenkant liet hij vier zonnwijzers aanbrengen. Op een gravure van Tirion zijn de noordwest- en de zuidoostwijzers te zien. De waarnemingstoren is in 1775 afgebroken. Het schijnt dat De Munck ook een zonnwijzer voor de Abdijtoren ontworpen heeft, maar daar is niets van teruggevonden. Wel

Afb. 7. Houten zonnwijzer op de zuidgevel van de Stadsschuur te Middelburg. (Foto Leo Hollestelle)

de zonnwijzer. Deze zonnwijzer is in 1910 verwijderd, omdat toen de Amsterdamse tijd ingevoerd werd. De openbare tijdmetre was toen niet meer nodig.⁷ Na enkele omzwervingen is hij in 1995 weer teruggeplaatst en kan men hem in (half)volle glorie weer bewonderen. De spreuk 'Praetereunt et Imputantur' – zij gaan voorbij en worden geteld (de uren) –

verdwijnt achter de bij de wederopbouw van het stadhuis aangebrachte balustrade. In 1800 stond er in de tuin van het huis Norenburg, thans Rouaansekaai 19, een geheel uit messing en koper vervaardigde equatoriale zonnwijzer met vierkante voet, waarop de spreuk 'Het uur loopt ras, zoo ras verloopt ons leven'. Het was een ontwerp van J. de Kanter (1762-1841), notaris en secretaris van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, en vervaardigd door de koperslager A. de Wareem. In de vierkante voet zijn halfronde kommen aangebracht voor tijdsaanduiding en windrichting. Het principe van de zonnwijzer is afgebeeld als afb. 5. Na het overlijden van De Kanter werden al diens bezittingen geveild, maar volgens een aantekening in de veilingcatalogus uit 1842 werd de zonnwijzer 'uitgehouden'. Hij werd onderhands gekocht door doctor J.C. de Man, die hem in 1895 schonk aan het Zeeuwsch Genootschap. De wijzer heeft jaren staan verkommeren in de tuin van het museum aan de Wagenaarstraat 1 en later bij het Zeeuws Museum. Hij stond altijd hardnekkig in de verkeerde richting opgesteld. In 1988 is de zonnwijzer voor restauratie binnengehaald, maar daar is tot nu toe niets van terechtgekomen. Aan de zuidgevel van de Stadsschuur no. 2 is een houten zonnwijzer aangebracht met het jaartal 1682. Deze is in 1840, toen de 'middelbare tijd' ingevoerd werd, geheel herzien door L. Janse Bzn., werkzaam bij de Stadsfabriek (nu Gemeentewerken) te Middelburg. Janse beschreef de zonnwijzer uitvoerig in zijn boekje over de constructie.⁸ Door de invoering van de plaatse-lijke middelbare tijd was het niet meer

nodig om de klokken telkens gelijk te zetten op de zonnetijd, maar werden er ver-effeningslussen aangebracht die de afle-zing van de juiste kloktijd mogelijk maak-ten. Om de tijd op de zonnwijzer aan de hand van de hier getekende figuur af te lezen moet u wel een (toneel)kijker mee-nemen, maar het is de moeite waard.

J.T.H.C. Schepman

1. Zie afbeelding in het Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1984, na pagina 46.
2. Karel Bostoën in de Zeven Provinciën-reeks no. 15, 1998.
3. J.T.H.C. Schepman, 'Een ivoren reiszonnwijzer van Paulus Reinman uit 1604 in de collectie van het Genootschap', in: Archief Zeeuwsch Genootschap 1994, pp. 85-107.
4. C. Hollestelle, 'Het voormalige stadhuis te Vlissingen', in: Tijdschrift Het Huis, jrg. 14, 1916, pp. 335-345.
5. Gemeentearchief Vlissingen, cat. no. 1450.
6. Archief Zeeuwsch Genootschap 1987, afb. 15 na p. 112 en figuur 17, p. 126.
7. J.T.H.C. Schepman, 'Een excursie langs Walcherse zonnwijzers', in: Jaarboek Walacria deel 4, 1992, pp. 96-108. In dit artikel worden ook enkele nog bestaande zonnwijzers behandeld, zoals die op de binnenplaats van het Hof Popkensburg, die op het voorplein van kasteel Ter Hooge en die van het Zeemanserve te Vlissingen.
8. L. Janse Bzn., 'Berekening en constructie van zonnwijzers voor den middelbaren tijd, benevens de handelwijze om dezelve binnen in vertrekken te beschrijven', 's-Gravenhage 1843.